

Odo Marquard, humor, rozum a smích¹

Odo Marquard, Humour, Reason, and Laughter

Radim Brázda

Abstrakt: Nedílnou součástí textů Odo Marquarda je humor i úvahy o humoru, který spojuje s rozumem člověka. Proto je tématem příspěvku na počest Odo Marquarda připomenutí možného spojení humoru, smíchu a rozumu. Marquardovým úvahám o spojení humoru a rozumu předsazují v textu nejprve interpretaci dílčích výzkumů evolučně biologického pohledu na vznik a roli smíchu, jemuž je přisuzována podstatná role při porozumění vývoje člověka, tedy i schopností jeho rozumu. Z biologické perspektivy je smích chápán jako typ společenského chování. Díky sociálním aspektům smíchu je zřetelná linie mezi humorem, který smích vyvolává a rozumem, který je schopen humor a smích produkovat. Dále navážu Marquardovými tezemi, představujícími některá možná spojení mezi rozumem a humorem v intencích jeho filozofické antropologie. V závěru s pomocí mikroetymologického připomenutí naznačím, proč humor náleží mezi filozoficky vrcholné aktivity lidského rozumu a kde se Marquardovy úvahy mohou doplňovat s evolučně biologickým výzkumem smíchu.

Abstract: An integral part of Odo Marquard's texts is both humour and reflections of humour, which he connects with human reason. That is why the theme of this contribution to commemorate Odo Marquard is the potential connection between humour, laughter, and reason. Marquard's reflections on the connections between humour and reason are preceded in the text by an interpretation of evolutionary biological research on the emergence and role of laughter, which is considered to be important in understanding the development of man, and, as a result, man's reason. From biological perspective, laughter is considered to be a form of social behaviour. Due to social aspects of laughter, one can trace a clear line between humour, which causes laughter, and reason, which is capable of producing humour and laughter. I continue with Marquard's thoughts on potential connections between reason and humour in the framework of his philosophical anthropology. In the final part of my micro-etymological contribution I outline why humour is one the philosophically supreme

¹ Text je upraveným příspěvkem, který byl přednesen na konferenci In memoriam Odo Marquard, která se konala 7. října 2015 na Katedře filozofie FF MU v Brně.

activities of the human brain and show where Marquard's ideas can supplement the evolutionary biological research of laughter.

Klíčová slova: humor; smích; rozum; hraniční reakce; kompenzace

Keywords: humour; laughter; reason; threshold reactions; compensation

Součástí textů Odo Marquarda je humor. Při četbě Marquardových textů se zdá, že čím byl jeho text novější a Odo Marquard starší, tím spolehlivěji v něm lze nalézt humorné a tudíž rozumové složky.² Tématem příspěvku, připomínajícím při této příležitosti dílo Odo Marquarda, je rozum, humor a smích. Začnu zmínkami o smíchu. Smích je pravděpodobně evolučně starší než humor a porozumění smíchu otevírá přístup k úvahám o humoru a posléze i rozumu. Smíchu věnovaly dosud pozornost různé disciplíny a rád bych ukázal, že úvahy o smíchu, humoru a rozumu u Marquarda lze propojit s pohledem na smích, který nabízí biologie, která jej chápe jako typ společenského chování. Marquard spojuje humor, který předpokládá schopnost smíchu, s rozumem. Smích, humor a rozum jsou u něj součástí úvah z oblasti filozofické antropologie. Rovněž pohled biologie (s nímž je filozofická antropologie obeznámena) ukazuje, že rolí smíchu a humoru (a vývojově propracovanějšího smyslu pro humor) je více než zábava. Proto odolám pokušení a na začátku příspěvku o humoru neuvedu žádný vtip.

Nejprve představím některé důvody pro vážné zkoumání smíchu z perspektivy biologie/přírodních věd. Smích považují vědci, kteří se jím zabývají (biologové, primátologové, neurofyziologové, evoluční psychologové, antropologové³ a další), za klíčový pro porozumění vývoje člověka, tedy i schopností jeho rozumu. Díky sociálním aspektům smíchu je zřetelná linie mezi humorem, který smích vyvolává a rozumem, který je schopen humor a smích produkovat.

Navážu Marquardovými tezemi, představujícími některá možná spojení mezi rozumem a humorem.

V závěru s pomocí mikroetymologického připomenutí naznačím, proč humor náleží mezi filozoficky vrcholné aktivity lidského rozumu a kde se Marquardovy úvahy mohou

² Mark Schweda uvádí, že díky humoru, vtípkování a slovním hříčkám, které jsou organickou součástí Marquardovy transcendentální beletristiky, by mohl být Marquard s mírnou nadsázkou chápán jako zábavný filozofický komik, který v Ritter-Schule hrát roli „třídního klauna“. Okamžitě však dodává, že díky stylu jemně cizelovaných textů může Marquard humoristickým stylem učinit stravitelnými vážné existenciální otázky, což již je zcela v duchu kompenzační aktivity rozumu a humoru, která je předmětem předkládaného textu. Schweda, M. *Joachim Ritter und die Ritter-Schule*. Hamburg: Junius 2015, s. 138.

³ Žertování, jako provozování humoru (vyvolávajícího smích) pomocí rozumu, je z pohledu antropologie považováno za kulturní univerzálii, tedy za obecný kulturní prvek, který existuje ve všech kulturách. Rozsáhlé deskripce kulturně variantních podob žertování byly shromážděny v průběhu projektu antropologa G. P. Murdocka Cross-Cultural Survey. Projekt začal v roce 1937 na Institute of Human Relations v Yale a jeho součástí bylo budování kartotéky mapující kulturní univerzálie (*Human Relations Area Files - HRAF World Cultures*). V současné době jsou údaje o kulturních univerzáliích několika stovek kultur převedeny do rozsáhlé databáze a žertování v ní má své pevné místo. Dostupné z <http://hraf.yale.edu/>.

doplňovat se zkoumáním biologů. Předmětem smíchu a humoru nemusí být pouze rozum z pohledu filozofa, ale rozum se úspěšně zapojil do výzkumu smíchu.

Colloquim biologicum

Teze: porozumění vzniku a významu smíchu napomáhá ujasnění vztahu mezi rozumem, který se o smích vážně zajímá a humorem, kterému může být k smíchu i rozum.

Smích je chápán jako vrozený způsob vyjadřování člověka, který žije a rozvíjí se ve společenství s druhými. Představuje přirozenou reakci člověka na komické nebo zábavné situace, může se projevovat jako uvolňující reakce např. po přestálém nebezpečí. Může přispět k odklonění hrozících sociálních konfliktů a jeho funkcí může být rovněž obrana proti spontánním stavům strachu. O smíchu můžeme uvažovat v několika perspektivách.

Nejprve se zmíním o pohledu na smích jako efektivní prostředek rozvíjení společenských vztahů, dále o výzkumu lechtání, spojeném s analýzou vokalizace při smíchu a s naznačením souvislosti mezi původem řeči a smíchu. Následně uvedu doklady pro spojení smíchu a hry a vstupní *colloquim biologicum* uzavřu poukázáním na souvislost smíchu, nápodoby, nakažlivosti smíchu a zrcadlových neuronů.

Jaký je původ a význam smíchu a jak funguje? V dějinách zkoumání smíchu se setkávají filozofové s vědci, nejstarší linie vede od Platóna a Aristotela, Hippokrata, Lúkiana přes Kanta, Schopenhauera, Bergsona, Freuda po např. Johna Morrealla, autora hesla *Philosophy of Humor ve SEP*. K racionálním spekulacím a dedukcím postupně přidávají fakta další. Hlavními profesemi chemik a filozof *Joseph Priestley* prováděl v roce 1776 pokusy s oxidem dusným neboli rajským plynem a uvědomil si, že smích souvisí s chemií a mozkiem. V roce 1860 vydal *Duchenne de Boulogne* (Guillaume-Benjamin-Amand Duchenne de Boulogne) práci *Mécanisme de la physionomie humaine, ou Analyse électro-physiologique de l'expression des passions applicable à la pratique des arts plastiques*, mapující s pomocí elektrostimulace skupiny obličejových svalů. Proslavil se jako autor fotografií typů smíchů, úsměvů a díky katalogizaci obličejových svalů, které vytvářejí v různých skupinách mimiku člověka. *Charles Darwin* vydal v roce 1872 knihu *The Expression of Emotions in Man and Animals*, v níž najdeme kapitolu o srovnání smíchu dospělých a dětí, lidí a zvířat. Ze současných badatelů z oblasti vědy zkoumají smích např. *Robert Provine*⁴, *Jaak Panksepp*, *Jan van Hoof*, *Giacomo Rizzolatti*, *Vittorio Gallese*, *Marina Dávilla Ross* (neurovědci, etologové, primátologové psychologové, gelotologové).

Poznatky ze zkoumání biologie smíchu se začaly postupně kumulovat a doplňovat. Zjistilo se, že pro smích neexistuje v mozku jediné centrum, při jeho vzniku a trvání se propojují různé části nervového systému. Zdá se, že smích není reflex, ale spíše komplikovaný neuronální program. Evoluční pohled na smích zpočátku naznačil, že smích

⁴ Provine, R. *Laughter. A Scientific Investigation*. New York: Viking Press 2000, ISBN 0-670-89375-7. Provine se zabývá neuronálními mechanismy chování a vývojovou neurobiologií, zaměřuje se na výzkum smíchu, tzv. gelotologii (z řec. γέλως, smích). Ta zkoumá původ, důvody a funkce smíchu a rovněž účinky, tělesné a psychické aspekty smíchu. Za zakladatele gelotologie bývá považován psychiatr William F. Fry, první přednášky o účincích smíchu jsou datovány rokem 1964. Výzkumem smíchu z přírodovědného pohledu se zabývají rovněž Paul Ekman, Barbara Wild, Lee Berk, či Frank Rodden. Právě jejich poznatky o smíchu je možné efektivně srovnávat s filozoficko antropologickými úvahami H. Plessnera, J. Rittera nebo O. Marquarda.

a smysl pro humor je a) možný prvek vstupující na „sexuální trh“ – smích je signál možné komunikace a b) smích je základem společenských vztahů – člověk se směje v páru nebo ve skupině, pravděpodobně se nesmějete, když jste sami. Smích může mít řadu významů – může být výrazem agrese, tzv. „híhňání“ může být výraz sexuálního vzrušení, přátelský úšklebek může mít funkci pozdravu, smích může být výrazem veselí, nervozity, strachu nebo výrazu slasti (např. při lechtání). Klasifikace druhů smíchu se stále doplňuje, běžně se rozlišuje 18 odlišných druhů smíchu, z nichž pouze jediné variantě je přisuzováno vyjádření spontánní, skutečné veselosti. Jedná se o tzv. Duchennenův smích, který je vizuálně symetrický, koutky úst jsou při něm zvednuty nahoru, vytvářejí se vrásky kolem očí.⁵

Jestliže se potvrdilo, že smích má socializační funkce, pak zkoumání původu smíchu zaměřila pozornost i na lidoopy. Etolog a primátolog Jan van Hoof rozluštil různé výrazy lidoopů v kontextu *hry, strachu a svádění*. Jinými slovy rozluštil proměny a funkce obličejového displaye vyšších primátů, jejich sociální grimasy. Úsměv a smích byly považovány za výrazy stejného druhu, pouze s odlišnou intenzitou. Jejich odlišná intenzita je fixovaná v některých jazycích: v němčině např. foneticky odlišná slova *lachen* a *lächeln*, která odlišují různou intenzitu smíchu, podobně např. též ve francouzštině. Ale úsměv (vycházející původně z výrazu podřízenosti, zamezující zneklidnění) a smích (hravý, iniciativní, vybízející k zábavě) mají pravděpodobně odlišný evoluční původ. K takovému předpokladu napomohlo zkoumání předstíraně agresivních her u šimpanzů. Smích a úsměv umožňují ve svých raných podobách komunikaci před mluvením – umožňují efektivně rozvíjet společenské vztahy. Usmát se může již novorozeně, ale o smíchu můžeme hovořit od cca 4 měsíce.⁶ Schopnost smíchu rozvíjíme od 4 měsíců od smíchu při hře až po schopnost intelektuálně komplikovaného ocenění, že něco je vtipné, či podobně jako u Marquarda schopnost uvažovat o smíchu jako o vrcholové aktivitě skeptického rozumu.

Kandidátem na nejstarší vtip je *lechtání* (předstírané „*Jdu si pro tebe!*“ doplněné zpravidla gestikulací rukou, popřípadě mimikou). Jedná se pravděpodobně o jediný vtip, který můžete „říci“ dítěti, batoletě, šimpanzovi nebo gorile. Lechtání nebo předstírané dotýkání je rovněž prvním stimulem smíchu (v této podobě má jako pre-forma humoru k rozumu ještě daleko). Podmínkou úspěšného účinku lechtání je blízký vztah mezi účastníky (u goril, šimpanzů i lidí). Cizí lidé vás pravděpodobně obvykle nelechtají, pokud by se o to pokusili, pravděpodobně byste takové počínání hodnotili jako nemístné obtěžování. Neúspěšný rovněž bude pokus polechtat sám sebe, protože část naší nervové soustavy v tomto případě zruší nebo ignoruje signály a stimuly, které pocházejí od nás samotných (týká se to smíchu). Podrobný výzkum lechtání umožnil rekonstruovat evoluci smíchu. Postup byl následující. Díky výzkumu vokalizace primátů (na základě akustických dat získaných díky specifické stimulaci - lechtáním - od orangutanů, goril, šimpanzů, bonobů a dětí) byl sestaven akustický vývojový strom. Vykazoval vzestupnou složitost vokalizace, která se shodovala s genetickým stromem. Zjištění z výzkumu vokalizace naznačují, že zvuky získané při lechtání živočichů v posloupnosti od orangutanů po dítě, mají stejný evoluční původ. Vokalizace lidoopů při

⁵ Sociálně oslabené varianty smíchu vždy mírně fyziognomicky asymetrické.

⁶ Rozdíl lze ukázat např. i na „úsměvu“ plodu v děloze kolem 7 měsíce a smíchu kojence od 4 měsíce. Tento chronologický rozdíl odlišuje úsměv od smíchu.

lechtání jsou vokalizace smíchu.⁷ Evoluce smíchu je z této perspektivy stará 10-16 milionů let. Další studium vývoje vokalizace od primátů k lidskému smíchu naznačilo možnost využití zkoumání smíchu jako nástroje pro studium evoluce hlasu. Klíčovou událostí se přitom zdá být bipedie, která uvolnila hrudník a umožnila snadněji vydávat „řeč“. Zdá se, že paleolingvisté tuto drobnost pominuli, protože jejich cílem byl výzkum evoluce mozkových funkcí, které souvisí s gramatikou – méně se zajímali o otázky ovládnutí dechu. Zdá se, že právě zde by mohl být jeden z klíčů k vývoji jazyka – na cestě od smíchu k mluvení (a poléze humoru, provozovaného s rozumem).⁸ Jedna z možných cest od smíchu k mluvení a jazyku je následující. Jestliže smích je výrazem sympatie a vzájemného porozumění, je součástí společenského života ve skupině. Pak je pravděpodobné, že by mohl být základní komunikační formou člověka, která předchází rozvoji jazyka. Tato hypotéza se opírá o zjištění, podle něž je smích vyvoláván a řízen oblastí mozku, která je starší než centrum řeči a doplňuje výše uvedená Provinova tvrzení.

K výzkumu vokalizace smíchu se přidal výzkum role hry při vzniku smíchu. Hra není pravděpodobně pouze činností pro zábavu, protože za těchto okolností by nebyl smysl pro hru součástí schopností mozku. S pomocí hry získávají individua informace a zkušenosti, týkající se chování druhých lidí a získávají zkušenosti, jak s nimi mohou vycházet – a při nejstarším vtipu, tedy jednoduché hře se smějí. J. Panksepp identifikoval a zkoumal i „kryší smích“ (ultrazvukové kryší chichotání o 50 kHz).⁹ Smích u kryš lze podnítit stimulací částí mozku, zvíře je rovněž schopno samo pozitivní stimulaci (tedy pozitivní emoci) spustit. Panksepp zjistil, že zvířata vybízejí ke hře, zvířata, která si více hrají (vydávají smích) jsou odolnější vůči depresím.¹⁰ Výzkum a pochopení kryšího smíchu a spojení hry a smíchu může vést k pochopení chemických procesů a exprese specifických látek v mozku a jejich pochopení následně např. k novým lékům na depresi. V podobě obecného tvrzení: výzkum her stimulujících smích přispívá k poznatkům o příčinách mentální a fyzické pohody.

Další výzkumy v oblasti biologie smíchu naznačují, že smích může představovat možný klíč k empatii. Je to kolektivní jev, spojuje lidi ve skupinách, umožňuje sdílet pocity s ostatními, je „nakažlivý“. U lidí, kteří jsou rezistentní vůči smíchu se nezdá identifikují sklony k autismu, schizofrenii. Díky studiím Rizzolattiho a Gallese bylo možné spojit téma nakažlivého chování a zrcadlových neuronů, které by mohly vysvětlit empatii.¹¹ Při objevu

⁷ Provine se věnoval výzkumu vokalizace lidského smíchu již v 90. letech a upozornil na pominutí výzkumu vokalizace smíchu u člověka. Provine, R. *Laughter: A stereotyped human vocalization*. In: *Ethology*. 89, 115-124 (1991).

⁸ Provine se v návaznosti na možnosti vývoje smíchu domnívá, že schopnost řeči je spjata s dýcháním živočichů. Komplexní zřetelná výslovnost se mohla začít rozvíjet až díky koordinovanému dýchání. Formulovat tzv. Walkie-Talkie-Theorie, podle níž evoluce jazyka souvisí s bipedií. Provine, Robert. *Laughing, Tickling, and the Evolution of Speech and Self*. In: *Current Directions in Psychological Science*. (2004), 13, 115-218, s. 217.

⁹ Panksepp, J., Burgdorf J. *50k-Hz chirping (laughter?) in response to conditioned and unconditioned tickle-induced reward in rats: effects of social housing and genetic variables*. In: *Behavioral Brain Research* 115 (1): 25–38.

¹⁰ Panksepp, J. and Biven, L. *The Archaeology of Mind: Neuroevolutionary Origins of Human Emotion*. New York: W. W. Norton & Company 2012. Spojení hry, hravosti a smíchu se věnují autoři v kapitole 10. *Playful Dreamlike Circuits of the Brain: The Ancestral Sources of Social Joy and Laughter*. Panksepp navrhuje využití poznatků o zvířecích afektech při psychotherapeutických praktikách i vývoji léků např. na depresi.

¹¹ Rizzolatti, G, Craighero, L. *The mirror-neuron system*. *Annual Review of Neuroscience*, 2004, 27 (1): 169–192.

zrcadlových neuronů se rychle objevily dvě otázky: K čemu slouží? Slouží porozumění nebo imitaci? Zdá se, že u opic porozumění a u lidí obojímu. U savců napomáhají zrcadlové neurony sdílení emocí, napomáhají porozumět, napomáhají rozvinout imitaci – a ta je oporou lidské soudržnosti a souvisí se smíchem.

Shrnutí: smích má z uvedených perspektiv biologické základy, je univerzální, má sociální význam – je součástí společenského života ve skupině, může představovat jednu ze základních komunikačních forem člověka, pravděpodobně starší než jazyk. Jsme živočichové, kteří to, co dělají, podporují často expresivním chováním – smíchem. S pomocí komplikovanější techniky - humoru, zdůrazňujeme to, co říkáme nebo říci chceme. Vzhledem k tomu, co víme o funkcích smíchu, můžeme s pomocí neagresivního smíchu a humoru zvýšit šanci na rezonanci a úspěšné přijetí toho, co říkáme. Výzkum evoluce a biologie smíchu napomáhá porozumět faktorům utvářejícím lidskou společnost a činnosti funkčních mozkových systémů, aktivizujících se při společenském životě. Z pohledu rozumu (a vývoje člověka) je smích vážná věc.

Odo Marquard – souřadnice rozumu a humoru

Marquard se o smíchu a humoru zmiňuje v různých částech svých textů. Činí tak i v kontextu odpovědi na otázku, jak rozumět tomu, že moderní svět, éra racionalizace, čas rozumu, se současně stal epochou humoru.¹²

V souladu se stanoviskem Helmuta Plessnera nazývá smích (i pláč) mezní/hraniční¹³ a specificky lidskou reakcí. Lidé se smějí (pláčí), když se setkají s hranicemi např. konvencí, očekávání a když jsou tyto hranice konvencí nebo očekávání prolomeny. Prolomeny mohou být díky objevení se nebo odhalení něčeho, co se případná hranice snaží skrýt, oddálit, nechat nepovšimnuté nebo stranou. Díky tomu, že se objeví, eviduje nebo vybaví něco, co v dané chvíli vytvoří tlak na uznání přítomnosti, existence nebo evidence něčeho, co se právě nehodí a přesto je. Proto chápe i Marquard obě hraniční reakce, *smích a pláč, jako něco kognitivního a současně rozumového*. Jsou to reakce na to, jak to je (*So-ist-es-Reaktion*). Proto Marquard považuje *smích a pláč za paradigmaticky rozumové*. Ze stejných důvodů považuje za hraniční reakci také rozum. Ohraničuje, má hranice a současně má šanci reagovat hraničními reakcemi na těžkosti s těmito hranicemi. Marquardovu tezi lze formulovat: *humor vyvolávající smích a lidský rozum jsou hraniční reakce*.

Je-li rozum hraniční reakcí, pak u Marquarda platí: co je rozumné si můžeme ujasnit poukázáním na to, co je pro ně nerozumné, tedy poukázáním na to, čím rozumné nechce být, co tabuizuje, vytlačuje a vypuzuje. Odhraničování a vylučování nežádoucích skutečností může podle Marquarda probíhat i tak, že se přestylizují do „méně skutečného“ nebo „horšího“ nebo „neplatného“ či „nicotného“.¹⁴ *Rozum uzavírá, vylučuje a definuje se pomocí jeho*

¹² *Vernunft und Humor, Vom Sieg des So-ist-es über das So-hat-es-zu-sein. Rozum a humor. O vítězství tak-to-je nad tak-to-má-být*. In: Marquard, O., Wetz F. J. *Endlichkeitsphilosophisches. Über das Altern*. Stuttgart: Reclam, 2013, 98 s.

¹³ Plessner, H. *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung der Grenzen menschlichen Verhaltens*. München: Leo Lehnen/Francke 1950; původně Arnhem 1941.

¹⁴ Marquard uvádí příklady příklady způsobů, jimiž může rozumu provádět vylučování, odhraničování: z věčného je časové, přičemž z trvalého bylo změnitelné, přičemž z nekonečného bylo konečné, duchovního

vymezení/ohraničení. Hraniční reakce vylučují/vyčleňují. Příkladné etablojící a vylučovací procedury rozumu popsal např. M. Foucault v přednášce *L'ordre du discours*.¹⁵ Podle Marquarda Foucault připomněl odkaz toho, co o 40 let dříve předložil ve freiburgské nástupní přednášce „*Was ist Metaphysik?*“¹⁶ Martin Heidegger: abychom porozuměli výkonům odhraničení/vymezení, díky nimž se od řecké metafyziky utvářel západní rozum, musí se vzít do hry to, co vylučuje, co je pro něj ničím. Jednoduše řečeno: Heidegger se domníval, že teprve tehdy, když se uvidí, jaké reality – zapomenuté a vytlačené – původně upíralo/zatajovalo (*vorenthält*) ono „*ist*“, pochopíme, jaké menšiny z faktů jsme privilegovali jako rozumné tím, že jsme tomu přiřknuli „*ist*“, že to je. Shrnuto: Foucault i Heidegger zdůrazňují následující: *rozum západní tradice uzavírá a vylučuje: etablojuje a definuje se jako hraniční reakce, která spočívá ve vyčleňování/vymezování.*

Marquard staví na této historické anamnézi další tezi: *rozum, jako hraniční reakce, o sobě něco neprozrazuje tam, kde vyčleňuje/vylučuje a zamítá/uzamyká, ale tam, kde se mu to nedaří.* Svoji razanci a schopnosti může rozum projevit nikoli tam, kde odmítá, vypuzuje a vyčleňuje to, co je pro něj nežádoucí, ale tam, kde je připraven a schopen zahrnout/přibrat/pojmout i to, co se mu právě nehodí nebo co vylučuje. Své kompetence neprojevuje v Marquardově perspektivě tam, kde uzavírá hranice a tím vymezuje skutečnosti, ale tam, kde otevírá hranice a připouští dodatečné skutečnosti: kde v oficiálně platném nechává viditelné to, co je neplatné/nehodnotné/anulované (*das Nichtige*) a v oficiálně neplatném/anulovaném/nehodnotném to, co platí. *Rozum není pouze hraniční reakcí, která vyčleňuje, ale především hraniční reakcí, která zahrnuje: není pouze vyčleňujícím rozumem, ale především zahrnujícím/pojímajícím rozumem.* Uvedené Marquardovo tvrzení můžeme přirovnat k metafunkci rozumu. Tuto metafunkci může rozum plnit s pomocí humoru, který zahrnutím a evidencí toho, co bylo vyloučeno, pomínuto či klasifikováno jako nicotné, může vyvolat smích. Způsob sblížení rozumu a humoru zdůvodňuje Marquard následovně.

Ve smíchu jde, podobně jako v rozumu o dvojí jednání na pomyslných hranicích: uzavírání a otevírání hranic, vyčleňování a zahrnování, přičemž věcí smíchu vyvolaného humorem není vyčleňování, ale zahrnování. Marquard odkazuje na studii J. Rittera s názvem *Über das Lachen*. Ritter uvažuje o smíchu obdobně: *jestliže oficiálně uznaná a platná skutečnost vyčleňuje a vymezuje jiné skutečnosti a klade je jako neplatné/anulované/nehodnotné, pak smích upozorňuje na to, že oficiálně neplatné přesto náleží do naší skutečnosti.*¹⁷ Marquard i Ritter spatřují funkci smíchu v tom, že vážnému, platnému, vymezenému a oficiálně uznanému doslova zviditelňuje jeho sounáležitost s vyčleněnými skutečnostmi života. V tom spočívá kritická funkce rozumu, v níž humor vystupuje jako metafunkce rozumu.

smyslové, nutného nahodilé a kontingentní, obecného jednotlivé, racionálního afektivní, z nezpochybnitelného se stalo to, o čem lze pochybovat, z nepodmíněného bylo pouze faktické a historické a tak dále.

¹⁵ Foucault, M. *L'ordre du discours: Leçon inaugurale au Collège de France prononcée le 2 décembre 1970*. Paris: Gallimard 1972.

¹⁶ Heidegger, M. *Was ist Metaphysik?* Frankfurt am Main: Verlag Vittorio Klostermann 2006. Přednášku přednesl Heidegger ve Freiburgu 24. července 1929.

¹⁷ Ritter, J. *Über das Lachen*. In: Ritter, Joachim. *Subjektivität*. Suhrkamp: Frankfurt/Main 1974, ISBN 3-518-01379-3, s. 62-92.

Humor je díky uvedené funkci schopen ustavit identitu vyčleněného s vyčleňujícím – je schopen poukázat na sounáležitost vyčleněného/zamítnutého.¹⁸ Příkladně upozornil na tuto souvislost Wolfgang Preisendanz v r. 1970 v přednášce *Über den Witz*¹⁹: my lidé stále žijeme vícenásobnou existenci, minimálně dvojí život: existujeme současně v oficiálním a neoficiálním světě a právě tak vtip a humor zpřítomňují v oficiálním světě svět neoficiální. Tvrzení ilustruje Marquard připomínkou známé anekdoty z r. 1966, která kolovala na Heidelbergském kongresu německé filozofie o fyzikovi Nielsi Bohrovi. Překvapený návštěvník jednou spatřil nad krbem Bohrovy horské chaty podkovu a otázal se, jak může přírodovědec věřit pověrám? Bohrova odpověď byla: samozřejmě na to nevěřím. Ale mám jistotu, že podkova účinkuje i tehdy, když se na ni nevěří. Tedy: žijeme současně oficiálně ve světě emancipace, v němž se na podkovy přinášející štěstí nevěří a neoficiálně v tradičním světě, v němž se např. na podkovy věří. Podobně jsme na tom podle Marquarda i my a může to platit díky smíchu a humoru. Představují vyloučené (např. rozumem) a současně sounáležitost s vyloučeným (díky rozumu). Toto tvrzení je u Marquarda spjato s diagnózou rozdvojení moderního světa. Zahrnující rozum a jeho subverzivní forma, humor se ve své funkci mohou projevat díky tomu, že žijeme současně ve světě racionalizace i dějinného lebensweltu, který se racionalizaci může vzpírat. Humor představuje jako zahrnující rozum způsob smíchání světa, který pozitivuje jeho rozdvojení: díky tomu můžeme žít v rozdvojení. Právě proto náleží podle Marquarda v našem světě projevu humoru a smíchu filozofický význam: *humor – to je jeho zahrnující rozumnost – zpochybňuje vymezování/vyčleňování/vytyčování hranic a tím je formou návratu vypuzeného/vyloučeného: formou zahrnujícího rozumu.*

Shrnutí: Marquard s pomocí těchto objasnění zdůrazňuje s pomocí humoru sounáležitost vypuzeného a zahrnujícího rozumu v moderním světě.

Humor jako kompenzace racionalizace

Marquard používá myšlenkový algoritmus kompenzace při skeptickém pohledu na nejrůznější události a jevy, při nichž se zdá, že jedna strana zvítězila, převážila, stala se oficiální, převažující. Předloží koncept kompenzace, který ukazuje, jak to, co bylo překonáno, co se stalo zastaralé, co bylo vyčleněno, hodnoceno jako bezvýznamné či nicotné představuje paralelně kompenzaci převahy jednoho rysu, jednostrannosti, pokusů vymezit a ohraničit.

¹⁸ Typologie smíchu může být nabídnuta z několika perspektiv – v jedné vznikne typologie smíchů dle zapojení mimických svalů, která upozorňuje na odlišné kontexty vzniku různých druhů smíchové mimiky na obličejovém displeji – od Duchennena k mikrovýrazům, které jsou spjaty s vyjádřením škály emocí. Další perspektivu reprezentuje Kunderův náčrt antologie smíchů s pomocí *Idiota*: smích postav, které nemají smysl pro humor, poslušný smích, který nemusí být výsledkem smyslu pro humor, ale slušnosti nebo zdvořilosti, smích, který na uvědomění si této situace reaguje – připadne mu komická absence komického, což vede ke smíchu (tato situace se nevyhýbá ani oficiálním jednáním, ve vysokoškolském prostředí např. zasedání vědecké rady, akademického senátu, habilitačních či profesorských přednáškách); smích vybuzený pohoršením (např. nad špatným vkusem), smích, který má někomu ukázat, že je směšný, tedy přísný smích, který má v úmyslu trestat; smích, který je vyvolán snahou neodlišovat se (Kundera jej připodobňuje špionovi, který se obleče do uniformy cizí armády, aby nebyl odhalen). Mimo typologii spadá jednání ohromného Maldorora (Zpěvy Maldororovy), který si povšimne, že se lidé smějí, ale není schopen pochopit smysl této grimasy. Chce však vypadat jako jiný a vezme nůž a rozřízne si koutky úst (Kundera, 2014, 67).

¹⁹ Preisendanz, W. *Über den Witz*. Konstanz: Universitäts Verlag 1970.

Kompenzaci racionality s pomocí humoru ukazuje na příkladu paralelity rozvoje novověké racionality a věd a vývoje vyprávění, předně vyprávění v podobě románu. Moderní dějiny efektivních a úspěšných evropských věd jsou provázeny stejně úspěšnými dějinami umění vyprávění, tedy románu.²⁰ Ke Galileimu, Descartovi, Newtonovi a Einsteinovi patří Rabelais, Cervantes, Sterne, Dickens, Tolstoj a Flaubert i další. Marquard se zde shoduje se zdůvodněným pozorováním Milana Kundery: *k moderním dějinám racionalizace patří i dějiny moderního románu, imaginárního ráje individuů, román tedy není zrozen z ducha racionalizace, nýbrž z ducha humoru.*²¹ Dějiny uvedené paralelity chápe Marquard jako součást dějin kompenzace. Moderní svět – jako období racionalizace - je současně obdobím vyřazování, érou vymezování hranic. Současně je epochou, v němž se kompenzačně uchováva při životě to, co bylo konsekvantně uzávorkováno. Rozkvétá specificky moderní kultura vzpomínání a uchováování – sanují se staré stavby, probíhá konjunktura dějinné orientace zpět i vpřed, vzrůstá zájem o historická zkoumání každodennosti i tzv. orální historie. *K inovativně urychlujícím idejím pokroku náleží hledání/snaha kompenzující pomalosti.* Svět pokroku vyvolává intenzivní zájem o historii a tento zájem Marquard popisuje jako kompenzaci vyvolanou narůstající racionalitou. Vyprávění zachycují stěží předpověditelné, nahodilé nebo nepredikovatelné události (např. příběhy Odyssea, Kryštofa Kolumba nebo Červené Karkulky), které měly jiný než zákonitý průběh, nebyly přírodně zákonitým procesem nebo naplánovaným jednáním. Z racionálního procesu se stane příběh tím, že nastane něco nepředvídaného a to zajistí možnost vyprávění. Marquard považuje vyprávění za směsice popisu jejich průběhu a toho, co mu odporuje, směsici jednání a toho, co jednání brání. Podle Marquarda začíná moderní svět tam, kde lidé promění svoji skutečnost do manipulovatelných objektů a plánovatelného jednání – s pomocí vědecké, technické, ekonomické informační racionalizace. Předpokladem racionalizace je záměrná neutralizace příběhů životního světa. Neutralizace současně vyvolává kompenzaci prostřednictvím vyprávění, protože vyprávění, přinejmenším vlastní biografie, tvoří individua. Moderní svět Marquard popisuje jako svět, v němž racionalizace umožňuje svoji neutralizaci s pomocí vyprávění o světě života (Lebenswelt), o tom, co racionalizaci vzdoruje nebo kde se racionalizace nedaří. Současně jako kompenzace racionalizace prostřednictvím a) vytváření historického smyslu (muzea, památníky, historické expozice, historické vědy, genealogie), b) vzniku a rozvoj duchovních věd – v Marquardově optice věd, které vypráví, c) součástí kompenzace racionalizace je i prosazení se vyprávějícího umění románu. Román, který je reprezentantem moderního vyprávění a jehož součástí je humor, kompenzuje a neutralizuje humorem vážného ducha racionalizace. To je jeden z důvodů, proč Marquard zdůrazňující roli vyprávění (jehož součástí je humor) v dějinách a říká: *narrare necesse est.*²² Součástí vyprávějícího umění románu kompenzujícího racionalizaci je humor.

²⁰ Marquard zde odkazuje na přednášku R. Rortyho *Kultura bez centra*, v níž Rorty odkazuje na Kunderovo *Umění románu* (1986) v němž Kundera označil román za nejevropštější ze všech umění.

²¹ Srovnej: Marquard, O., Wetz F. J. *Endlichkeitsphilosophisches. Über das Altern*. Stuttgart: Reclam 2013, kap. *Vernunft und Humor, Vom Sieg des So-ist-es über das So-hat-es-zu-sein*.s. 61-62.

²² Jedná se o název krátké přednášky z r. 1999 *Narrare necesse est*, která vyšla v Marquard, O. *Philosophie des Städtischen. Studien*. Reclam: Stuttgart 2000. Marquard se v ní zamýšlí nad otázkou, zda vyprávění má budoucnost či mu v moderním světě hrozí zánik. Předkládá argumenty pro základní tezi, podle níž čím

Součástí humoru je jeho vázanost na skutečné, konkrétní, faktické, každodenní. Všímá si podružností, detailů. Podle Marquarda udržuje dějiny životního světa v jejich skutečnosti (mohli bychom použít slovo autentičnost, zakotvenost ve skutečnosti). Upomíná na to, co je skutečné, konkrétní a konečné. Současně je schopen držet distanci od skutečnosti, včetně té skutečnosti, kterou sám představuje. Odstup si udržuje tím, že je antiredukcionistický, má smysl pro vidění neabsolutního, reflektuje konečnost, dává události do spojitosti v perspektivě konečnosti. Humor odlišuje od jiné formy distance, kterou představuje ironie, zvláště romantické ironie (Kierkegaardova ironie, popř. ironická filozofie R. Rortyho, který spojil ironii s nahodilostí: tuto filozofii ironie ale Marquard nechává stranou).²³

Shrnutí: moderní racionalizace si vynutila kompenzaci s pomocí specificky moderního prostředku, který v sobě koncentruje dějiny lebensweltu: román a jeho humor. Proto se stal moderní svět obdobím racionalizace a současně (kompenzačně) érou realistického románu a epochou humoru. Jak bylo řečeno výše, humor, jako jedna z vrcholných schopností sebereflexe rozumu, vystupuje proti omezením/ohraničením rozumu. Připomíná to, co rozum sám vytlačil a vystrnadil do ústraní.

Marquard nepovažuje při srovnání s myšlením smích za rušivý, protichůdný myšlení nebo za méně důležitý (nevychovanější). Smích je pro něj myšlením a myšlení chápe jako všímající si a pozorující rozum. *Myšlení je pokračování smíchu s pomocí smíchových svalů mozku.*²⁴ Tuto funkci nepřiznává Marquard hrubému a surovému výsměchu. Platí pro humor vzbuzující smích, díky němuž se nabízí dodatečná skutečnost, která je oficiálně za/popírána. Humor se v Marquardově pojetí skutečnosti nevysmívá, přitakává ji smíchem a usmívá se na ni (možná spojitost s drzým smíchem kyniků, i když Marquard považoval kyniky jen za poloviční skeptiky právě kvůli přílišnému příklonu k přirozenosti). *Humor – myslící protože smějící se – činí platným to, čím ještě jsme – i když tím oficiálně být nesmíme nebo nechceme.* Dává platnost oficiálně neplatnému/nehodnotnému (*das Nichtige*) a tím činí na oficiálně platném viditelným to neplatné/bezcenné. *Ukazuje lidské, jako příliš lidské a příliš lidské jako lidské.* Tato Marquardova vymezení můžeme přirovnat k filozofické reflexi mikrovýrazů člověka, které mohou prozrazovat to, co by člověk chtěl skrýt, nedat najevo nebo zapřít, ale díky mikrovýrazům se přesto prozrazuje to, co k němu náleží.²⁵ Humor je vědomí hranic

modernější se stává svět, tím nezbytnější je vyprávění. Vyprávění jsou tím, co dá vtíp racionalizacím, které nedělají narace.

²³ Důvodem, proč ji ponechává v kontextu úvah rozumu a humoru stranou je Marquardův pohled na ironika jako na někoho, kdo se nechce nechat zatěžovat úkolem konkrétní realizace. Romantický ironik se podle něj chrání před tím, aby se čímkoli zatížil, chrání se realizace. Příkladem romantického ironika je pro Marquarda Kierkegaard, který básní, místo aby byl. Ironie vystupuje spíše jako sebeochrana, protože ironik nechce být obtěžován skutečností. Marquard však v ironii větří absolutní pozici, z níž se relativizuje celá skutečnost a tím se chrání před skutečností. Proto nemůže být v Marquardově perspektivě humorem. O něco vstřícnější stanovisko vůči ironii předkládá již zmíněný Kundera, který za podstatu románu považuje ironické umění. „*Ironie popuzuje. Ne proto, že se vysmívá a útočí, ale že nás zbavuje jistot a odhaluje svět jako mnohoznačnost.*“ In: Kundera, M. *Slova, pojmy, situace*. Brno: Atlantis 2014, s. 15. Je zřejmé, že k vymezení ironie a humoru zřejmě Kundera přisupuje odlišně než Marquard.

²⁴ „...*das Lachen ist ein Denken; und Denken – merkende Vernunft und also auch Philosophie – ist die Fortsetzung des Lachens unter Verwendung des Lachmuskels Gehirn als Mittel.*“ In: Marquard, O. *Loriot lauréat*. s. 95. In: Marquard, O. *Skepsis und Zustimmung. Philosophische Studien*. Reclam: Stuttgart 1995.

²⁵ Viz např. výzkumy mikrovýrazů P. Ekmana. Ekman se domnívá, že součástí lidské mimiky jsou mikroprojevy, trvající 1/25-1/15 sekundy. Člověk je není schopen zcela ovládnout, a proto prozrazují emoci,

rozumu, skrze něž se komické teprve jeví jako komické. Smích a myšlení jsou v Marquardově optice zdokonalenou aisthesis a současně zaměřují pozornost na to, co se neříká, nesmí nebo nemůže říkat. Proto může Marquard předložit razantní tezi: *smích a myšlení jsou zřeknutím se snahy/úsilí/námahy zůstat tupý/hloupý*.²⁶ Žert/vtip není opakem/protikladem vážného, ale jeho skupenstvím: ten, kdo neriskuje žert/vtip, nebere vážné dost vážně. Smích je malou subverzí, která nám ušetří velkou subverzi. Z Marquardových tvrzení je rovněž patrná souvislost rozumu, nyní v podobě myšlení, a smíchu. Zdůrazněním aisthesis zaznamenávajícího rozumu a rozpoznávajícího a všímajícího si humoru a přirovnání součinnosti rozumu a humoru ke čtení mikrovýrazů, jež mají zůstat skryty, se vracíme na počátek textu, k akcentům úvodního biologického kolokvia.

O vítězství Tak-to-je nad Tak-to-být-má

Název subkapitoly je aluzí na Marquardovo vysvětlení (i název subkapitoly ve studii *Vernunft und Humor*) triumfu humoru v moderním světě (při současném vyčleňujícím výkonu a úspěšném tažení racionality). Marquard upozorňuje s pomocí několika hravých spojení (*So-ist-es-Reaktionen*, *So-ist-es-Effekt*, *So-ist-es nad So-hat-es-zu-sein*) na společné aisthetické a kognitivní kompetence zahrnujícího rozumu a humoru. *So-ist-es-Reaktionen* chápe jako hraniční reakci zahrnutí, která nás uvolňuje od zapírání skutečnosti. Lze to popsat jako jak *Aha-efekt*: aha, tak to tedy je (*So-ist-es-Effekt*). Klíčový přínost ze spojení zahrnujícího rozumu a humoru je uvědomění si rozdílu mezi tím, jak to být má a tím, jak to je ve skutečnosti. Marquard mluví doslova o vítězství toho, co je, nad tím, co být má (*Sieg des So-ist-es über das So-hat-es-zu-sein*). Humor se zahrnujícím rozumem zvyšují aisthetickou kompetenci, jsou antiiluzivní, snižují snahu odhlížet/přehlížet/nevidět. Nabourávají snahu o předepsané vnímání a úsilí ukázat věci tak, jak jsou. Fikce (román, humor) může vystupovat ve prospěch antifikce. Zahrnující rozum a humor – jako *So-ist-es-Reaktion* – se neuzavírají před tím, jaká skutečnost skutečně je: rezignují na úsilí zůstat cizí skutečnosti.

Opět se můžeme vrátit k tématu úvodního biologického koloquia a připomenout význam předstírané hry u šimpanzů (i se šimpanzi), která vyvolává smích díky tomu co je a neuskutečněním toho, co se naznačuje. Podobně součinnost humoru a zahrnujícího rozumu může vyvolat smích. A smích může být signál ke hře, může být následkem předstírané agrese s epistemologickými a aisthetickými motivy. Marquardův pohled na humor, který vyvolává smích, by mohl být výsledkem vývoje a proměn smíchu u společenských živočichů. K humoru bychom se dopracovali cestou od smíchu, který mohl být nejprve jako mimické gesto pouze smíchu podobné u vyšších primátů původně výhružným gestem. To mohlo vzniknout z cenění zubů: ukazují zdravý skus, který demonstruje sílu. Ve skupině pak stejné gesto mohlo demonstrovat sounáležitost rovnoprávných jedinců k silnému společenství. *So-ist-es-Reaktion* pak můžeme chápat jako prozatímně poslední výsledek vývoje, který začíná u výhružného gesta a končí u spolupráce rozumu a humoru, který můžeme chápat jako

kteřou se člověk snaží skrýt. Ekman fixoval mimické mikroprojevy spjaté se sedmi základními emocemi (hnus, zlost, strach, smutek, štěstí, překvapení a opovržení), později doplnil mikroprojevy vyjadřující pobavení, rozpaky, úzkost, vinu, pýchu, úlevu, spokojenost, radost a hanbu. Typologii mikroprojevů dále zpřesňoval.

²⁶ Tamtéž s. 96.: *Kurzum: Lachen und Denken – beide – sind der Verzicht auf die Anstrengung, dumm zu bleiben.*

rozumem kultivované cenění zubů typu „*Já vím, jak to je a co se snažíš skrýt a dávám ti možnost, abys na to přišel také*“. Jiné ukončení trajektorie, začínající u výhrušného cenění zubů, představuje méně vstřícnější projev smíchu, jakým je zlomyslnost, sarkasmus a výsměch. Tyto novější verze „cenění zubů“ představují smích jako zbraň. V této linii a roli může smích posilovat příslušnost ke společenství, je výrazem soupatřičnosti skupiny (skupinové „vyzbrojování“). Nebo může být namířen vůči těm, kdo k příslušnému společenství nepatří a smích se aktivuje na jejich náklady. Na velmi pružné hranici se může stát výsměchem. Z pohledu gelotologie může smích rovněž mírnit hrozící konflikt mezi osobami, v rámci společenství nebo s někým, kdo stojí vně společenství. Podobně by Marquardovi pravděpodobně nešlo o pěstování tradice anarchistického smíchu, který spočívá v programovém zpochybňování všech autorit, které jsou v dosahu, ale o takovou verzi humoru, která vyvolá smích a tím může mírnit konflikt takovým způsobem, v němž ten, kdo je objektem smíchu (výsměchu) příliš netrpí na cti. Uvedená rozlišování podob smíchu, která jsou vlastní soudobým gelotologům i Marquardovi, můžeme chápat jako stále přítomnou linii rozlišování mezi dobrým a zavrženíhodným smíchem, kterou můžeme sledovat od vůči člověku v zásadě vstřícnému smíchu Diogéna Kynika nebo scholastických spisů o smíchu od Alexandra z Hales, Tomáše Akvinského, Alberta Velikého, smíchové kultury u Françoise Rabelaise, Montaigna, Voltaira a nepochybně Friedricha Nietzsche.

Variantu součinnosti zahrnujícího rozumu a humoru si můžeme ukázat s pomocí lekce z Cervantesova románu *Důmyslný rytíř Don Quijote de la Mancha*, kterou komentuje Milan Kundera. Don Quijote je pozván pohostinným venkovským šlechticem na zámek, v němž žije se svým synem, jenž je pyšný na svoji inteligenci. Syn rychle pozná, že Don Quijote je nenapravitelný blázen. Don Quijote požádá mladého muže o recitaci jeho veršů a následně chválí jeho talent – v tu chvíli polichoceny a šťastný syn chválí hostovu inteligenci, pomíjejíc jeho bláznovství. Kundera se táže: „*Kdo je více blázen, blázen, který proslovuje chválu rozumného, anebo rozumný, který uvěří chvále blázna? Tím se projeví komično: nesmějeme se, protože byl někdo zesměšněn, vysmán anebo dokonce ponižen, ale protože skutečnost se náhle odhalila ve své mnohoznačnosti, věci ztratily svůj zdánlivý smysl a člověk, který je před námi, není tím, kterým myslí, že je. A to je to, čemu říkáme humor...*“²⁷ Chování syna, pyšného na svůj rozum, pak připadá komické. Předpokladem takového vidění světa je zkušenost s lidskou povahou (takto vidí svět dospělý člověk, který prožívá dny s pocitem, že znovu a znovu prohlíží kotouče filmu, které již viděl) u člověka, který přestal brát vážně vážně se tváříci tváře lidí. *Lze to připodobnit stanovisku člověka, který si uvědomí, že vážná tvář může připomínat vážnost dítěte, které připisuje svému třestění tu největší důležitost*, tak, jak to popisuje R. Musil v *Muži bez vlastností*. Tento stav popisuje jako infantokracii, tedy ideál dětství nařízený lidstvu – tuto vážnost reflektuje moderní román a filozofický pohled na humor a zahrnující rozum.²⁸

Humor (v tomto případě groteskní) je pro Marquarda uměním zaznamenávat vlastní i v tom nejčizější. To je kompenzační funkce humoru v moderním světě, v němž se díky zvyšující se rychlosti zastarávání stává stále více a stále rychleji cizím; tedy tím, čím již

²⁷ Kundera, M. *Slova, pojmy, situace*. Brno: Atlantis 2014, s. 52-53.

²⁸ Tamtéž, s. 14.

oficiálně nejsme nebo být nemůžeme, i když tím neoficiálně zůstáváme. Proto potřebujeme stále více myšlení a smíchu a humoru, díky němuž v tomto cizím znovu odhalíme nás samotné. *Čím modernější se stává moderní svět, tím potřebnější je humor.* Humor ukazuje: *čím modernější – čím individuálnější a suverénnější – se zdají lidé být, tím neotřesitelněji zůstávají současně tím, čím vždy již byli: tedy příliš lidští.* I moderní lidé zůstávají živočichy více, než by jim bylo milé. A to, že zůstávají živočichy, je činí lidskými.

Podle Marquarda vítězství *So-ist-es nad So-hat-es-zu-sein* patří ke stáří. Stáří je obdobím dominance zahrnutí rozumu a humoru. Smrt je ve stáří naléhavější, stvrzuje, že před sebou máme stále méně budoucnosti, až nebudeme mít před sebou žádnou. Proto budou ve stáří iluze (vznikající konformismem s budoucností) nadbytečné a může být *future-correctness*. Smích se ve stáří podobá teorii, která je rovněž vítězstvím *So-ist-es* nad *So-hat-es-zu-sein*. Stáří je pak rovněž hraniční reakcí, druhem agregovaného stavu smíchu. Také stáří je jako proměna života do smrti proměnou napjatého očekávání do ničeho. Smích a stáří jsou překročením hranic oficiálního světa, umění emigrace; schopnost smíchu (podobně jako schopnost teorie, zvláště ve stáří) má co činit se vzděláním (tedy schopnostmi rozumu). Vzdělání je zajištění schopnosti emigrace.²⁹ Ten, kdo už nic nechce a nemá v budoucnu již nic na vyřízení, získává jako kompenzaci schopnost hodně vidět (*Wer nichts mehr will, gewinnt – kompensatorisch – die Fähigkeit, viel zu sehen*³⁰). A stáří je takový úsek života, v němž (z narůstajícího nedostatku budoucnosti) se dá dělat stále méně a nakonec nic. Proto je z pohledu Marquarda stáří zvláště vhodné pro tvorbu teorií – a smích.

Podobnou situaci popisuje Milan Kundera, při zmínce o privilegiu svobody, kterého se dostává stáří: „...jen když je člověk stár, nemusí se již starat o mínění svého houfu, o mínění publika a o budoucnost. Je sám se svou blízkou smrtí a smrt nemá uši, ani oči, nemusí se jí líbit; může dělat a mluvit, co se líbí jemu samotnému.“³¹ S pomocí rozumu a humoru vidíme a akceptujeme jak to je. Jsou *So-ist-es-sagen-können*. Rozum je, co se dělá, když se nedá dělat nic jiného; humor je, že se smějeme tam, kde už není nic k smíchu. To je situace starého člověka s ohledem na blížící se smrt. *Rozum je, když přesto myslíme; humor je, když se přesto smějeme.* Vyjádření *Humor ist, wenn man trotzdem lacht*³² je připisováno německému spisovateli Otto Julius Bierbaumovi (1865–1910). Humor je, když se člověk v určité situaci přesto směje. Slovo „přesto“ naznačuje, že humor specifickým způsobem spojuje silné a slabé stránky příslušné situace. Smích se stává s přispěním rozumu humorem tehdy, když v nějaké situaci vyvstává nebezpečí nebo možnost zkrachování, když se neobrací proti něčemu nebo někomu dalšímu a ještě zprostředkovává naději na překonání krize. Rozum prostřednictvím humoru nalezne spínač humorného smíchu, kterým mohou být chyby, které ještě nenastaly (kromě těch, které již byly učiněny). Humorný zásah do situace může zprostředkovat výhled na řešení situace. Humorné podhodnocení situace, subverze vůči vážnému může být výrazem optimistického odporu. V humoru se (díky rozumu) člověk zdánlivě dělá hloupějším než je

²⁹ Marquard, O. Wetz F. J. *Endlichkeitsphilosophisches. Über das Altern*. Stuttgart: Reclam 2013, kap. *Vernunft und Humor, Vom Sieg des So-ist-es über das So-hat-es-zu-sein*. s. 72

³⁰ Tamtéž, s. 72.

³¹ Kundera, M. *Slova, pojmy, situace*. Brno: Atlantis 2014, s. 37.

³² Citát je mottem knihy *Die Yankeedoodle-Fahrt und andere Reisegeschichten. Neue Beiträge zur Kunst des Reisens* z roku 1909; vydání např. G. Müller 1911.

a tím se stává silnějším, než se zdá být. V tomto smyslu by humor byl chápán jako rozumové nadání člověka čelit nedostatečnosti světa, lidí, každodenním těžkostem a pohromám s veselou trpělivostí a mírností. Tak lze interpretovat spojení *Humor ist, wenn man trotzdem lacht*.

Vraťme se závěrem ještě k biologii. V textu *Loriot lauréat*³³ Marquard upomíná na následující: druh současného člověka se biologicky korektně nazývá *homo sapiens sapiens*, oficiálně rozumný, moudrý. Tvar „*sapiens*“ je odvozen (od part. praes. act. masc. nom. sg.) od slovesa „*sapere*“ (inf. praes. act.), resp. „*sapio*“ (ind. praes. act. 1. sg. – chutnat, mít chuť, duševně čítí, poznáváti, rozuměti; popř. „*sapor*“ – chuť, pochoutka). „*Sapere*“ znamená vědět, rozlišovat, být rozumný, moudrý. V klasické latině může mít ojedinele význam „*ochutnávat*“ (doloženo u Plauta), zřídka rovněž „*vonět*“, „*čenicchat*“ ve smyslu „*čichem rozpoznávat*“ nebo „*rozpoznávat podle chuti*“, tedy to, co dokáže dělat patro v ústech. Marquard si pohraje s významy a charakterizuje člověka jako bytost s „frňákem“ (Knollennase³⁴), který je rozplácly a velký proto, že člověk jej často zvedá nahoru a proto na něj často padá, což jej upomíná na lidskou konečnost. My si můžeme s poetickou licencí přeložit část druhového označení člověka do podoby „*mít na něco nos/čich*“. Čistě gramaticky je možný překlad výrazu *homo sapiens* jako *člověk čenicchající, člověk s nose, mající na věci čich*. Ovšem v klasické latině se výraz *sapiens* používá v tomto významu ojedinele a tento překlad by nerespektoval historické okolnosti vzniku termínu „*homo sapiens*“, který zavedl do biologické taxonomie Carl Linné.³⁵ Ve zdvojení *homo sapiens sapiens* můžeme tudíž věřit přítomnost rozumu i schopnosti použít jej tak, že do něčeho strkáme nos (tvoříme teorie), což může vyvolávat smích. Současné patříme mezi živočichy, kteří neodolají nejstaršímu vtipu – což opět víme díky rozumu.

Literatura

Heidegger, M. *Was ist Metaphysik?* Frankfurt am Main: Verlag Vittorio Klostermann 2006.

Kundera, M. *Slova, pojmy, situace*. Brno: Atlantis 2014.

Marquard, O. *Exile der Heiterkeit*. In: *Poetik und Hermeneutik. Das Komische* (hrsg. von Wolfgang Preisendanz und Rainer Warning). München: Wilhelm Fink Verlag 1976; sborník ze setkání skupiny z 2.–7. září 1974 Bad Homburg.

Marquard, O. *Aesthetica und Anaesthetica*. Paderborn: Schöningh 1989, kap. *Exile der Heiterkeit*.

³³ *Loriot lauréat. Laudatio auf Bernhard-Viktor von Bülow bei der Verleihung des Kasseler Literaturpreiss für grotesken Humor 1985*. In: Marquard, O. *Skepsis und Zustimmung. Philosophische Studien*. Stuttgart: Reclam 1995, s. 97.

³⁴ Tamtéž, s. 97.

³⁵ Za terminologickou konzultaci a upřesnění děkuji kolegovi Juraji Franekovi.

Marquard, O. *Skepsis und Zustimmung. Philosophische Studien*. Stuttgart: Reclam 1995; kap. *Loriot lauréat. Laudatio auf Bernhard-Viktor von Bülow bei der Verleihung des Kasseler Literaturpreiss für grotesken Humor 1985*.

Marquard, O. *Philosophie des Stattdessen. Studien*. Stuttgart: Reclam 2000.

Marquard, O. Wetz F. J. *Endlichkeitsphilosophisches. Über das Altern*. Stuttgart: Reclam 2013.

Panksepp, J., Burgdorf J. *50k-Hz chirping (laughter?) in response to conditioned and unconditioned tickle-induced reward in rats: effects of social housing and genetic variables*. In: *Behavioral Brain Research* 115 (1): 25–38.

Panksepp, J. and Biven, L. *The Archaeology of Mind: Neuroevolutionary Origins of Human Emotion*. New York: W. W. Norton & Company 2012.

Plessner, H. *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung der Grenzen menschlichen Verhaltens*. München: Leo Lehnen/Francke 1950; původně Arnheim 1941.

Preisendanz, W. *Über den Witz*. Konstanz: Universitäts Verlag 1970.

Provine, R. *Laughter: A stereotyped human vocalization*. In: *Ethology*. 89, 115-124 (1991).

Provine, R. *Laughter. A Scientific Investigation*. New York: Viking Press 2000.

Provine, R. *Laughing, Tickling, and the Evolution of Speech and Self*. In: *Current Directions in Psychological Science*. (2004), 13, 115-218.

Ritter, J. *Subjektivität*. Suhrkamp: Frankfurt/Main 1974.

Rizzolatti, G., Craighero, L. *The mirror-neuron system*. *Annual Review of Neuroscience*, 2004, 27 (1): 169–192.

Schweda, M. *Joachim Ritter und die Ritter-Schule*. Hamburg: Junius 2015.

Radim Brázda

Katedra filozofie FF MU Brno